

Тетяна Дем'янчук,

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8908-4356

<https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-48-25>

УДК 340.1

Реабілітації жертв радянської кримінально-виконавчої системи: історико-правовий досвід та виклики сьогодення

Повномасштабне вторгнення Росії має своїм наслідком, як консолідацію суспільства так і трансформацію суспільної свідомості, в тому числі й наукових підходів до багатьох тем історико-правового минуло, й особливо тих, які пов'язували українську та російську державність. Останнє особливо актуальне для радянської доби, яку зараз необхідно однозначно кваліфікувати як тоталітарну, об'єктивно розкрити масштаби зловживань влади і порушення прав людини, на прикладах продемонструвати масштаби репресій. Є надія, що події останніх місяців вплинуть і на наукове середовище, особливо в плані перегляду усталених, а інколи рудиментних поглядів на наше історико-правове минуле.

Можна однозначно стверджувати, що зараз відбувається ментальне переродження суспільства, формується новий тип правової культури та

історичної пам'яті з абсолютно новим набором цінностей. Серед останніх, основне місце відводиться цінності самої державі, її суверенітету, а також загальнолюдським потребам. Все це має сприяти і реформуванню українського законодавства, особливо норм, що стосуються питань реабілітації жертв радянського тоталітаризму. В останньому випадку можна спостерігати певну позитивну тенденцію, однак норми закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», хоч і були доповнені у 2018 р. є, на нашу думку, «морально» застарілими і не відповідають історико-правовим реаліям.

З огляду на зазначене, науково актуальним видається питання вивчення радянської кримінально-виконавчої системи, кваліфікація і систематизація основних способів порушення прав осіб, що відбували

покарання, а також реабілітації жертв радянського тоталітаризму.

Питання реабілітації жертв радянського тоталітаризму є новим для українських науковців. Одночасно, ця проблема розглядається вченими у двох чи навіть трьох площинах. По-перше, вчені криміналісти вивчають особливості радянського кримінального і кримінально-процесуального законодавства, особливості системи відбування покарань. По-друге, популярним є вивчення історії й правових особливостей організації пенітенціарної (кримінально-виконавчої) системи. По-третє, в середовищі істориків зростає інтерес до вивчення питань реабілітації жертв радянського тоталітаризму, виявлення таких осіб, тощо. Як наслідок правові аспекти проблеми реабілітації жертв тоталітаризму залишаються поза увагою.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці Х. Ардент, І. Іванькова, О. Колодія, О. Петришина, Н. Полякової, О. Шкута та ін.

Метою нашого дослідження є визначення тоталітарного характеру радянської кримінально-виконавчої системи, а також проблеми реабілітації жертв цієї системи в умовах сьогодення, її нормативно-правового регулювання.

При розкритті проблеми реабілітації жертв радянського тоталітаризму, доцільно розкрити кілька теоретичних питань, які дозволять зрозуміти характер досліджуваної проблеми. Зокрема важливо вивчити особливості становлення, розвитку і функціонування кримінально-виконавчої системи впродовж 1919–1991 рр. Так само, доцільно з'ясувати ознаки, які дозволяються кваліфікувати радянську правову систему як тоталітарну. Зрештою, важливо вказати на історико-правові невідповідності норм чинного закону й запропонувати напрямки його реформування.

Стосовно поняття кримінально-виконавча система і особливостей завдяки яким вона сформувалася після утвердження радянської влади, слід констатувати, що вона є сукупністю «органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації...» [12, с. 24]. Ми схильні підтримати позицію автора цього визначення О. Шкута. Причин цього декілька. По-перше, радянські органи влади, які відповідали за виконання кримінальних покарань і пробацію, не тільки забезпечували виховну функцію, вони були інструментом політичного режиму в боротьбі проти внутрішньої опозиції. По-друге, кримінально-виконавчі органи тісно взаємодіяли з іншими владними інститутами, й відповідали не тільки за виправлення засуджених, а й за їх ресоціалізацію, вживали превентивних дій для недопущення злочинів, у тому числі й рецидивів. При цьому, методи цієї роботи не завжди супроводжувалися дотриманням прав осіб проти яких спрямовувалися кримінально-виконавчі дії. Розгалужена система виправних колоній, таборів, спеціальних медичних установ, тюрем, мала основним завданням недопущення розвитку громадянського суспільства й боротьбу з інакодумством.

З політичної і правової точки зору, процес становлення радянської кримінально-виконавчої системи розпочався саме на межі 1917–1918 рр. Одним із перших нормативних актів, дія якого поширювалася з годом і на території України, була Постанова Народного комісаріату юстиції «Про тюремні робочі команди» [1, с. 62]. У відповідності, до згаданої постанови з працездатних ув'язнених створювалися команди для виконання необхідних державних робіт. Формально таким в'язням могла нараховуватися

заробітна плата, однак вона була мізерна, адже їх за соціальним статусом прирівнювали до різноробочих.

У 1920 р. розпочав роботу Центральний тюремно-каральний відділ народного комісаріату України, який здійснював загальний нагляд за всіма закладами відбування покарань [12, с. 146]. Як зауважує І. Іваньков, на початок 1921 р. в УСРР було сформовано дієву мережу з 93 кримінально-виконавчих установ, яка включала: будинки громадських примусових робіт, реформаторіуми для неповнолітніх правопорушників, трудові землеробські колонії, табори примусових робіт [4, с. 12]. Характерно, що згадані установи підпорядковувалися як Народному комісаріату юстиції так і Народному комісаріату внутрішніх справ, що призводило до певного непорозуміння між відомствами. Зрештою, 23 жовтня 1925 р. було прийнято Виправно-трудоий кодекс УСРР, яким не тільки затверджувалося нову структуру установ відбування покарань, а й встановлювався винятковий виправно-трудоий підхід до ув'язнених.

Окрему сторінку в радянській кримінально-виконавчій системі займає прийнята 11 липня 1929 р. постанова «Про використання праці кримінально-ув'язнених», яка узаконювала фізичну працю ув'язнених осіб, й передбачала створення Головне управління виправно-трудоих таборів і трудових поселень НКВС («ГУЛАГ»). Цей орган можна вважати певним символом радянської влади і яскравим прикладом того, що ця влада була тоталітарною. Завершальним етапом становлення радянської кримінально-виконавчої системи стали 1960–1970-ті роки, коли було затверджено «Основи виправно-трудоого законодавства СРСР і союзних республік» (1968 р.) у якому закріплювалася нова класифікація засуджених з огляду на гендерні й національні

ознаки, а також ступінь вини [7] й новий Виправно-трудоий кодекс (1971 р.), який закріпив «окреме утримування чоловіків і жінок, дорослих і неповнолітніх, іноземців, осіб без громадянства й громадян України» [2]. В такому вигляді кримінально-виконавча система проіснувала до моменту розпаду СРСР.

Стосовно кваліфікації радянської держави, в тому числі й УРСР як тоталітарної то основними аргументами є наступні. По-перше, тоталітарна держава є способом політичної організації суспільства, який характеризується тотальним контролем з боку влади над суспільством і особою, підпорядкуванням всієї системи колективним цілям і державній ідеології [6, с. 15]. По-друге, тоталітаризм можна трактувати як різновид політичного режиму, в якому вся влада підпорядковується одній партійній одиниці чи особі. Сам тоталітаризм має кілька різновидів, які характеризуються різним ступенем радикалізму, наявністю владних інституцій, що повністю копіюють органи влади демократичних режимів, тощо.

Науковці, які досліджували тоталітаризм, зокрема Х. Арндт, саме радянську державу вважали класичним прикладом тоталітарної, адже там було встановлено як диктат однієї політичної сили з єдиною державницькою ідеологією, так і культ вождя [13, р. 204]. Одночасно, був налагоджений дієвий силовий апарат, який не допускав жодних форм суспільного спротиву. Основним способом боротьби проти інакодумства був терор, який опирався на норми права. Характерно, що інструментами тоталітаризму була система правоохоронних органів, органів юстиції, збройних сил, а також кримінально-виконавчої служби. Саме виправні інституції останньої виступали інструментом тиску на внутрішніх опонентів держави – дисидентів, а методи цього тиску були досить різноманітними і всі супроводжувалися порушенням прав

особи. Певним дискусійним моментом, в контексті визначення радянської держави як тоталітарної, є думка вчених, зокрема й Х. Арендт та З. Бжезінського, що після смерті Й. Сталіна, в СРСР розпочалася «детоталітаризація» або розпочався період «посттоталітарної» держави.

Одночасно, слід вказати на ще одну ознаку тоталітарної держави, яка відрізняє її від поліцейської. У останній, правоохоронні органи діють у відповідності до правил і послідовних процедур, натомість у тоталітарній державі правоохоронні органи діють не зважаючи на закони і правила. Більше того, їх дії навмисно непередбачувані [14]. Державний апарат та владні інституції в тоталітарній державі підпорядковані волі єдиного керівника, а чинні норми права не завжди є визначальними. Яскравим прикладом в цьому випадку може бути союзна конституція 1936 р., яка так і не стала основою радянського законодавства, адже монополія у цій царині належала безпосередньо Й. Сталіну, який виступав останнім арбітром у тлумаченні марксизму-ленінізму-сталінізму і тлумачив норми права на власний розсуд [10].

Важливо також уточнити той аспект, що правову систему УРСР не варто розглядати окремо від правової системи і правового режиму СРСР. Це пояснюється тим що усі закони української радянської держави за структурою та змістом не відрізнялися від загальносоюзних і як слушно зауважують О. Петришин та О. Колодій, основою радянського права були так звані «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік» [5, с. 26]. Тому коли мова йде про тоталітарний характер радянської держави, під останньою розуміється в тому числі й УРСР.

Стосовно тези про наявність кримінально-виконавчої системи, як сукупності владних інституцій, виправних закладів та норм права, які

відповідали за виконання покарань та пробацію, то підтвердженням цього виступає те, що радянська держава організувала дієвий механізм впливу, який був достатньо самоврядний, а його методи діяльності не відрізнялися гуманізмом.

З огляду на те, що кримінально-виконавча система УРСР була сукупністю органів, що відповідали за виконання кримінальних покарань і пробації, через неї пройшли сотні тисяч українців, частина з яких обвинувачувалися у так званих «політичних» злочинах або тільки через те, що визначали свою українськість.

З огляду на зазначене і масштаби жертв радянської кримінально-виконавчої системи, актуальним є питання їх реабілітації. Характерно, що проблема реабілітації жертв тоталітаризму важлива з одного боку через те, що частина з цих людей чи їх прямі нащадки, ще живі в наші дні, а з іншого – доцільно відновити репутацію осіб, які так і не були реабілітованими за роки незалежності.

Основними нормативними актами, які регламентують процедуру реабілітації в Україні є наступні:

– Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [10];

– Постанова Верховної Ради України від 19 листопада 1992 року № 2805-ХІІ «Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України» [9];

– Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535 «Деякі питання реалізації Закону України “Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”» [3];

– Наказ Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926 «Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації

та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації» [8].

На жаль точних відомостей про кількість реабілітованих осіб у відповідності до чинного законодавства немає. Відомо тільки. Що станом на 2001 р. переглянуто 307 450 справ, на підставі чого реабілітовано 248 710 осіб, відповідно, відмовлено в реабілітації – 117 243 особам [11].

Стосовно Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», то з часу його прийняття 17 квітня 1991 р., до нашого часу, внесено десять поправок, які враховували окремі соціальні та економічні питання. Стосовно змісту закону, то в ньому міститься ряд неточностей, які власне й перешкоджають об'єктивній процедурі реабілітації жертв радянського тоталітаризму. Однозначним позитивом закону є те, що весь період радянської державності з 1917 до 1991 р. визнається тоталітарним. Більше того, останніми правками до закону з нього забрано норму, що реабілітації не підлягають особи звинувачені у «зраді батьківщини».

У плані неточностей закону, то їх декілька. По-перше, не всі категорії осіб і не всі владні інституції СРСР та УРСР, які відповідали за організацію репресій і терору перелічені в цьому законі. Так, у ст. 1, трактуючи ключові поняття і терміни, законодавці розкривають зміст поняття «інші репресивні органи» й згадують в тому числі «Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень та місць ув'язнення», так званий ГУЛАГ, який припинив свою роботу у 1956 р., а у 1960 р. – був ліквідований юридично. Прорахунок законодавців полягає у тому, що з ліквідацією ГУЛАГУ кримінально-виконавча система функціонувала й наділі реалізовувала норми трудово-виправного законодавства, а в численних тюрмах і колоніях перебували ув'язнені особи.

Слід наголосити, що автори закону про реабілітацію, серед інституцій, що відповідали за реалізацію тоталітарних репресій перерахували центральні й відомчі установи, але з огляду на те, що в окремі роки за виконання кримінальних покарань відповідали кілька з них одночасно, доцільно в законі було власне і використати поняття «органи кримінально-виконавчої системи» й дати тим самим можливість усім особам, які насамперед звинувачувалися у політичних злочинах претендувати на реабілітацію. По-друге, законодавці у ст. 2. Вказали таку форму репресій як «подовження під час Другої світової війни 1939–1945 років для особи, яка відбула покарання, строку позбавлення волі «до закінчення війни» або залишення особи у таборах Народного комісаріату внутрішніх справ для роботи у статусі вільнонайманих працівників» [10] однак таких установ де особи відбували виправно-трудова відповідальність було більше. По-третє, в законі в жодному з випадків не згадуються поняття «ворог народу» чи «діти ворогів народу», які в радянській період були офіційними звинуваченнями осіб, які виступали проти радянської держави. Ймовірно неточність полягає у тому, що абсолютну більшість осіб, яких кримінальне законодавство визнавало «ворогами народу» засуджували до вищої міри покарання. По-четверте, Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» не враховує право на реабілітацію учасників ОУН-УПА. В цьому плані, доцільно узгодити норми згаданого закону з законом «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.».

Таким чином, одним із символів радянського тоталітаризму була кримінально-виконавча система в рамках якої сотні тисяч українців відбували покарання шляхом виконання різного роду трудових

повинностей, які супроводжувалися в тому числі й абсолютним нехтуванням прав людини. Численні випадки масових страт, каральної психіатрії, тощо, мають своїм наслідком потребу реабілітації жертв тоталітаризму. Прийняття у 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» не вирішило усього

спектру питань, що виникли в процесі реабілітації жертв тоталітаризму, тому в наші дні необхідні нові зміни та доповнення до нього. Важливо долучити до цього процесу науковців, насамперед істориків права, які через дослідження безпосередніх фактів порушення прав людини, можуть довести злочинний характер радянської влади.

Список використаних джерел

1. Ахмадеев Ф. Х., Катаев Н. А., Хабабулин А. Г. Становление и развитие органов советской милиции и исправительно-трудовых учреждений. Уфа, 1993.
2. Виправно-трудоий кодекс України : Закон України від 23 грудня 1970 р. № 3325-VII (втратив чинність 1 січня 2004 р. на підставі № 3325-07). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>.
3. Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>.
4. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2005. 22 с.
5. Петришин О. В., Колодій О. А. Модельні правові акти: теорія та практика реалізації : монографія. Київ : Алерта, 2016. 204 с.
6. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества. М. : Логос, 2004. 384 с.
7. Про затвердження Основ виправно-трудоого законодавства Союзу РСР та союзних республік : Закон СРСР від 11 червня 1969 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1973. № 18. Ст. 229. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docview&page=1&print=1&nd=102011943&rdk=0&&empire=>.
8. Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації : Наказ Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#Text>.
9. Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України : Постанова Верховної Ради України від 19 листопада 1992 року № 2805-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 2. Ст. 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2805-12#Text>.
10. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.
11. Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР. URL: <http://surl.li/ebojn>.
12. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.
13. Ardent H. The human condition. Chicago: University of Chicago Press, 1958. 372 p.
14. Totalitarianism and autocracy. *The Editors of Encyclopaedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/totalitarianism/Totalitarianism-and-autocracy>.

Дем'янчук Т. Д. Реабілітації жертв радянської кримінально-виконавчої системи: історико-правовий досвід та виклики сьогодення

У статті визначаються ознаки, які дозволяють кваліфікувати радянську кримінально-виконавчу систему як тоталітарну. Встановлено, що радянські органи влади, які відповідали за виконання кримінальних покарань і пробацію, не тільки забезпечували виховну функцію, вони були інструментом політичного режиму в боротьбі проти внутрішньої опозиції. З'ясовано, що кримінально-виконавчі органи тісно взаємодіяли з іншими владними інститутами, й відповідали не тільки за виправлення засуджених, а й за їх ресоціалізацію, вживали превентивних дій для недопущення злочинів, у тому числі й рецидивів. Впродовж 1919–1991 рр. було налагоджено дієвий силовий апарат, який не допускав жодних форм суспільного спротиву. Основним способом боротьби проти інакodomства був терор, який опирався на норми права. Характерно, що інструментами тоталітаризму була система правоохоронних органів, органів юстиції, збройних сил, а також кримінально-виконавчої служби. Саме виправні інституції останньої виступали інструментом тиску на внутрішніх опонентів держави – дисидентів, а методи цього тиску були досить різноманітними і всі супроводжувалися порушенням прав особи.

Усе це підтверджувалося нормами права, яке постійно трансформувалося, але ідеологічно і практично спрямовувалося в бік реалізації виправно-трудоного підходу і використання праці осіб, що відбували покарання. В питаннях реабілітації жертв тоталітаризму доцільно звернути увагу на ряд неточностей Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», а саме: не всі категорії осіб і не всі владні інституції СРСР та УРСР, які відповідали за організацію репресій і терору перелічені в цьому законі; також не конкретизовано весь перелік виправних установ у яких відбували покарання ув'язнені; в законі в жодному з випадків не згадуються поняття «ворог народу» чи «діти ворогів народу», які в радянський період були офіційними звинуваченнями осіб, які виступали проти радянської держави.

Ключові слова: реабілітація, тоталітарний режим, кримінально-виконавча система, УРСР, норми права, права людини.

Demyanchuk T. Rehabilitation of victims of the Soviet penal system: historical and legal experience and current challenges

The article defines the features that allow to qualify the Soviet penal system as totalitarian. It was established that the Soviet authorities, which were responsible for the execution of criminal punishments and probation, not only provided an educational function, they were a tool of the political regime in the fight against internal opposition. It was found that the criminal enforcement bodies closely interacted with other government institutions, and were responsible not only for the correction of convicts, but also for their resocialization, took preventive actions to prevent crimes, including recidivism. During 1919–1991, an effective power apparatus was established, which did not allow any forms of public resistance. The main way of fighting against dissent was terror, which relied on the norms of law. It is characteristic that the tools of totalitarianism were the system of law enforcement agencies, justice agencies, the armed forces, as well as the criminal enforcement service. It was the correctional institutions of the latter that acted as an instrument of pressure on the internal opponents of the state – dissidents, and the methods of this pressure were quite diverse and all were accompanied by the violation of individual rights.

All this was confirmed by the norms of the law, which was constantly transformed, but ideologically and practically it was directed towards the implementation of the correctional labor approach and the use of the labor of persons serving punishment. In matters of rehabilitation of victims of totalitarianism, it is advisable to draw attention to a number of inaccuracies in the Law of Ukraine “On Rehabilitation of Victims of Repressions of the Communist Totalitarian Regime 1917–1991», namely: not all categories of persons and

Реабілітації жертв радянської кримінально-виконавчої системи...

not all power institutions of the USSR and Ukrainian SSR, which were responsible for the organization of repression and terror listed in this law; the entire list of correctional institutions in which prisoners served their sentences is also not specified; the law does not in any of the cases mention the concepts of “enemy of the people” or “children of enemies of the people”, which in the Soviet period were official accusations against persons who opposed the Soviet state.

Key words: rehabilitation, totalitarian regime, criminal enforcement system, Ukrainian SSR, legal norms, human rights.